

WAGNERIANA CATALANA Nº 11 ANY 1999

TEMA 5. WAGNERISME

TÍTOL: **ELS FESTIVALS WAGNER DE BARCELONA DEL 1955**

AUTOR: *Jordi Mota*

La importància capital dels Festivals Wagnerians de 1955, ve donada pel fet que, almenys pel que jo sé, van constituir l'homenatge més important tributat a la memòria de Wagner des de la data llunyana de la seva mort el 1883. Al llarg d'aquests més de 100 anys s'han celebrat molts actes commemoratius, alguns, com el que va tenir lloc a Leipzig el 1938, on es van representar íntegrament les seves obres -des de "Les noces" a "Parsifal"- a través d'escenificacions modèliques, va ser evidentment molt important. El Festival de Bayreuth de cada any, és un homenatge permanent a la memòria del Mestre, però mai -pel que jo sé, repeteixo- tota una ciutat de les dimensions de Barcelona es va posar a treballar amb entusiasme per rendir un homenatge de grans proporcions al mestre immortal. La grandiositat dels Festivals Wagner del 55, ve donada pel fet que mai -una altra vegada "pel que jo sé"- no s'ha tributat un homenatge tan unànime i tan entusiàsticament organitzat a cap personalitat històrica. No cal dir que el Monument al Dr. Robert, autèntica joia del modernisme europeu, constitueix un homenatge potser superior pel seu valor artístic; el mateix podem dir del monument a Colom, entre molts d'altres, per la seva representativitat. Però els Festivals Wagner del 55, van constituir un cas únic, possiblement irrepetible, que ha d'honorar per sempre Barcelona, car poques ciutats del món organitzen un esdeveniment de caràcter popular al voltant de la memòria d'un artista ja traspassat i estranger. Això feia palès una altra vegada que Wagner, també en d'altres llocs, però evidentment a Barcelona, va ser i era -almenys fins aleshores- totalment popular.

De la gestació i desenvolupament del projecte dels Festivals Wagner ens en parla Alfonsina Janés amb detall al seu llibre "L'Obra de Richard Wagner a Barcelona", que imaginem que ja tenen els nostres lectors. Per resumir, direm que tot va començar amb la "Exposición Wagner en el Mundo" que hi va haver del 27 de novembre al 10 de desembre de 1951 al Saló del Tinell, amb l'assistència de Wieland Wagner. Aquesta exposició es va fer coincidir amb el 50è aniversari de la creació de l'Associació Wagneriana i es va organitzar una setmana Wagner, amb conferències i concerts, es col·locà una placa commemorativa al Liceu i es va

donar nom a la Plaça Joaquim Pena. Aquest primer contacte, junt amb l'assistència de l'Alcalde de Barcelona, Antonio María Simarro, als Festivals de Bayreuth de 1952, als contactes posteriors que se'n derivaren i a l'entusiasme entre d'altres del Sr. Lluís Sisquella, el Comte d'Egara i Frederic Hartwig, a més a més dels membres de la Wagneriana encara vius, va portar a la creació del Patronato Pro Wagner, l'objectiu del qual era de realitzar uns festivals wagnerians anuals a Barcelona paral·lels als de Bayreuth. Si tenim en compte que Alemanya havia perdut la guerra feia només sis anys, que el nom de Wagner estava proscribit, que la represa dels Festivals de Bayreuth era de gran actualitat... la iniciativa de Barcelona, que en sol·licitava l'exclusiva fora de Bayreuth hauria donat a la nostra ciutat un prestigi permanent, però, com el projecte de Lluís II a Munic en el mateix sentit, tot va quedar en els Festivals del 55. Alfonsina Janés, a l'esmentat llibre, comenta els motius que la van portar a l'abandonament del projecte, encara que la qüestió es podria analitzar més profundament. En tot cas, els Festivals es varen celebrar i poc a poc, i quasi sense adonar-se'n, els preparatius adquiriren dimensions més importants.

LA MÚSICA

El principal al·licient musical va ser, lògicament, les tres representacions wagnerianes amb producció de Bayreuth. Per a l'ocasió es va editar un luxós programa general que, a més a més de la presentació de les autoritats que hi havien intervingut -Felipe Acedo Colunga, Governador Civil i Antonio María Simarro, alcalde de Barcelona- comptava amb col·laboracions interessants com "El Origen del Patronato", pel Comte d'Egara; "Tradición y renovación", d'Alberto Par; "Cómo se ha podido llegar a los Festivales Wagnerianos de Bayreuth en Barcelona", de Carlos Rabassó –extens article central de 22 pàgines sobre el wagnerisme a Barcelona-; "Esbozo de la Historia del Santo Grial" i també els resums dels arguments de les obres. A més a més d'aquest luxós programa general, se'n van editar d'altres per a cada representació, que incloïen la sinopsi argumental i un article de fons firmat per José Palau sobre els temes "Wagner", "Bayreuth y el Anillo del Nibelungo" i "Wagner en el Liceo". També es van imprimir altres menes de publicitat com opuscles propagandístics i fulls diversos, alguns en francès. Es va editar un cartell enorme que presidia la façana del Liceu, de 4 metres d'alçada per 2 d'amplada, i el cartell propiament dels Festivals, dissenyat per Viza i que una revista especialitzada va descriure com a "cartel basado en la elocuencia

expresiva del rostre humano. Ha sido realizado tomando el concepto plástico y la austera coloración propios de las tradiciones del aguafuerte, tal como se desarrolló entre el curso bajo del Rin y el Mar del Norte”. Se'n pot veure la reproducció al nostre llibre “Das Werk Richard Wagner im Spiegel der Kunst”.

Dins l'aspecte musical, va actuar l'orquestra simfònica de Bamberg, l'execució de la qual no va ser tan excepcional com s'esperava, si ho hem de jutjar per un document sonor que se'n conserva de la Walkíria, que va arribar a grabar-se en discos, però que no es va comercialitzar. El cor, que sí que era dels Festivals, va tenir una intervenció destacada, dirigit com sempre per Wilhelm Pitz. Els directors d'orquestra van ser Eugen Jochum i Joseph Keilberth. Els cantants, que s'alternaven en les representacions van ser la millor selecció del moment: Wolfgang Windgassen (Parsifal, Tristany i Siegmund); Ramon Vinay (Tristany i Siegmund); Hans Hotter (Amfortas, Titurel, Rei Marke i Wotan); Ludwig Weber (Gurnemanz, Titurel i Rei Marke); Marta Mödl (Kundry, Isolda i Brunilda); Gustav Neidlinger (Klingsor i Kurwenal); Josef Greindl (Hunding); Christl Gotlz (Isolda); Gré Brouwenstijn (Brunilda) i d'altres coneguts, en papers secundaris, com Jossef Traxel, Hetty Plümacher, Gerhard Stolze, Hilde Scheppan... La direcció i posta en escena eren de Wieland Wagner. Hi van haver tres representacions de cadascuna de les obres programades, per aquest ordre: Parsifal, Tristany i Isolda, i la Walkíria. La primera va ser el 16 d'abril i la darrera el primer de maig. Les noves postes en escena van sorprendre alguns, però aquest és un tema per a un altre treball.

L'àmbit de la música va ser cobert, i cal dir que molt ben cobert, per les representacions esmentades; tanmateix, hem d'afegir-hi dos concerts més. El primer, va ser el 18 d'abril i el va oferir la Sección Femenina de la Falange als membres dels Cors de Bayreuth i va consistir en un recital de dances populars de diferents comarques de Catalunya amb el següent programa: La dansa de Castellterçol, Ball de cintes (Les Preses), Ball de Nyacres (Roses), Ball de Gafets (Rodes), Ball de St. Farriol (Trempl), Ball de Rentadores (Conca del Llobregat), Festa Major (Pons), La Morisca (Gerri de la Sal), La Contradansa (Barcelona), Majorales (Ulldemolins) i Ball de gitanes (Penedès). L'altre va ser el gran concert de clausura que va fer-se el dia 30 d'abril i que es va anunciar com a “Festival organizado por la Asociación de los Amigos del Paseo de Gracia en homenaje al inmortal Ricardo Wagner y al insigne músico barcelonés José A. Clavé”. A més a més de l'ofrena d'una corona de llorer al

monument a Clavé, que es trobava a la confluència del Passeig de Gràcia amb el carrer València –lloc on va celebrar-se el concert-, es programaren obres de tots dos músics que van interpretar la Banda Municipal i els Cors Clavé. De Wagner, es van poder escoltar les obertures de Rienzi i de Tannhäuser, el preludi del III Acte de Lohengrin i la Cavalcada de les Walkíries; i de Clavé, “Les Flors de Maig”, “Els Pescadors”, “La Maquinista” i “Gloria a España”. El concert va comptar amb la presència de les autoritats i de la família Wagner. Van actuar com a directors Ramon Bonell, per part de la Banda, i Francesc Folguera, pel dels Cors. Encara que aquest concert s’aprofitava per rendir homenatge a Clavé com a introductor de Wagner a Catalunya i a Espanya –cosa que afavoria la ubicació del seu monument-, també hauria pogut servir d’ocasió per a donar a conèixer a d’altres músics catalans.

LA LITERATURA

Per bé que al camp editorial l’activitat va ser limitada, hi va haver una vertadera explosió d’articles a la premsa diària i a les revistes. Però primer esmentarem les novetats editorials, que es van limitar, pel que sabem, a un petit però estimable llibre de poesies de Josep Tharrats titulat “L’Art de Wagner” –imaginem que editat pel mateix autor-; a l’editat per Editorial Juventud, de Nicolàs Barquet, titulat “Wagner. Su vida y los Argumentos de sus óperas”, molt apropiat, pel seu caràcter divulgatiu, per a coincidir amb els Festivals; i a les traduccions catalanes d’Anna D’Ax de les obres que s’anaven a representar: Parsifal, Tristany i la Walkíria. Bàsicament, tot el plantejament era divulgatiu i van coincidir en això tant els organitzadors com els particulars que se sumaren als actes.

Al Diari de Barcelona es van publicar nombrosos articles, entre els que citarem: “Las Fantasías de Lohengrin y Monserrat de Parsifal provienen de romances y hechos históricos de Cataluña”, de Jaume Torrents; “Wagner en el Madrid del siglo XIX”, de Josep Subirà; “En 1861 la Sociedad Coral Euterpe dio su primer concierto wagneriano” i “Temas wagnerianos en el comedor”, de Domingo de Fuenmayor; i, a més a més, les crítiques de les representacions de A. Català; “Bayreuth Ramblas” i la “Quiniela Wagneriana”, de Sempronio; “Los Festivales Wagnerianos” –de Bayreuth- Dónde y cómo nacieron”, de Ramon Portusach; i “Tradición catalana del Santo Graal”, de J. Amades. Una altra col·lecció d’articles interessants va aparèixer al número monogràfic dedicat a Wagner de la “Revista de actualidades de arte y letras” (Any IV, número 155): “Los Wagnerianos barceloneses de principios de siglo”, de

Amilcar Berenguer; “Paralelismo de los temas wagnerianos con las leyendas romances”, de José del Castillo; “Ideas del doctor Letamendi sobre Ricardo Wagner”, de Rafael Manzano; “Wagner y Barcelona”, per R. Roquer, Pvre.; “La corriente wagneriana en Cataluña”, de E.. Molist Pol; “Wagnerismo y modernismo”, de A. Cirici-Pellicer; “Wagner y Gaudí”, de Josep Maria Garrut; “Wagner en nuestra pintura”, de J: Bebet-Aurell; “Wagnerismo cinematográfico”, de Hans Berein; “Los ballets wagnerianos de Dalí”, de J.J. Tharrats... A més a més la revista “Liceo” va seleccionar articles interessants per al seu número monogràfic, com “Blasones wagnerianos de Barcelona. Bocetos Inéditos de Adrià Gual sobre un posible Parsifal en Montserrat”, de Isidre Magriñà; “La Hechicería de la Luz”, de Rigina Flavio –reflexiones sobre el Ciclorama-; “Montserrat-Montsalvat”, reportatge gràfic de F. Català Roca; “Los Montajes de Bayreuth”, de Antonio Alvarez Solís; “El Amor en la vida y obra de Wagner”, de Ramon Caralt; “El mensaje poético-musical de Wagner”, de Josep Palau... Moltes altres revistes i diaris van publicar nombrosos articles referents a aquests temes com “El Espíritu de Wagner descende sobre Barcelona”, de Menéndez Aleyxandre, a la Vanguardia; o “Wagner”, de Josep Palau; “Bayreuth en Barcelona”, de Jaume Pahissa; i “Joaquín Marsillach promotor del wagnerismo barcelonés”, per César Martinell, a Destino.

ELS CONCURSOS

Hi va haver tres concursos en aquell moment, a Barcelona, tots prou interessants. El més important va ser sens dubte la “Exposición de artes plásticas con temas wagnerianos”, encara que aquests temes estaven limitats per les bases de l’Exposició: “Las obras, sea cual fuera la sección en que se inscriban –pintura, escultura, dibujo o grabado- deberán representar necesariamente temas de Montserrat, Parsifal o Lohengrin”. El Govern Civil, l’Ajuntament i la Diputació van aportar 10.000 pessetes cadascun per a premis; i persones individuals van aportar unes altres 30000 pessetes. Els preus dels quadres oscil·laven entre les 2.500 pessetes i les 10.000 pessetes i els noms de les obres presentades eren tan suggestius com: “Dem Erlöser”, “Hacia el Graal”, “encanto del Viernes Santo”... En total, l’exposició estava formada per 32 pintures, 11 escultures, 16 dibuixos i 2 gravats. Com que les bases deixaven la possibilitat de presentar obres fora de concurs, també n’hi va haver algunes que es referien a d’altres drames wagnerians com l’esculptura de Jaume Martrús Riera, titulada “Infancia de Sigfrido”; o el dibuix de Pere Clapera, titulat “Wotan”. Un dels primers premis, -al jurat hi era Wieland Wagner a més a més d’altres personalitats de la cultura catalana, com

Frederic Marés i Joan Ainaud de Lasarte-, va ser concedit a Martí Teixidor pel seu oli “Parsifal”. (1)

Un altre concurs, no menys original i també important pel que va representar de creativitat en el camp wagnerià, va ser el “Concurso Festivales Wagner”, organitzat per la “Asociación de Vecinos de la calle Pelayo”. “Este concurso consiste en acertar el nombre del personaje, y la obra a que corresponde (del inmortal Wagner), de las veintiséis artísticas figuras ejecutadas ex profeso para este Concurso, originales del maestro-pintor José Mestres Cabanes, las cuales se hallarán expuestas en los escaparates de los establecimientos de la calle Pelayo”. Per a poder-hi participar n’hi havia prou amb fer alguna compra en algun dels establiments. I els premis anaven des de 5000 ptes., per a qui encertés els 26 personatges i les seves obres, fins a 1000, pel qui n’encertés de 10 a 15. El treball per a realitzar aquests 26 personatges fou evidentment laboriós, però en sorgí una obra singular i única al camp de la pintura wagneriana. Els originals exposats en el concurs sembla que s’han perdut. No tenim notícia que se n’hagi conservat ni un de sol, però la filla de l’artista insigne, Isabel Mestres, va localitzar a l’estudi del seu pare els esbossos per a aquests dibuixos. Una obra realment important i de gran valor artístic. (2)

El concurs d’aparadors de tema wagnerià (3), organitzat pels “Amigos del Paseo de Gracia”, va ser el tercer certamen dels Festivals del 55. En el opuscle editat per l’ocasió, la mencionada Associació exposava els motius d’aquest concurs: “Aspiramos a que el Paseo de Gracia afirme su noble personalidad como máximo exponente urbano de Barcelona. Es por ello que nuestra Entidad “Los Amigos del Paseo de Gracia” no podía quedar almargen de un acontecimiento de resonancia mundial como es la celebración en nuestra Ciudad de los primeros festivales wagnerianos fuera del ámbito de Bayreuth, ni dejar de recordar la efemérides que también fue Barcelona, y mucho antes de interpretarse las obras wagnerianas en nuestra Patria, y precisamente en los jardines Euterpe, enclavados en terrenos de lo que es hoy Paseo de Gracia, donde por primera vez se difundieron las notas musicales del insigne vate, que en aquel entonces no había aún traspasado las fronteras de la fama. Fué el 16 de julio de 1862 cuando el público barcelonés escuchó y aplaudió con entusiasmo a los coros de Clavé y a una gran orquesta que bajo la dirección del insigne maestro barcelonés José Anselmo Clavé, interpretaron los “Coros de los Peregrinos” y el prelude de la ópera Tannhauser. Por todo ello hemos querido contribuir a la brillantez de este acontecimiento que vivirá nuestra ciudad, por la magnificencia de los festivales Wagner, celebrando un Concurso

de Escaparates exclusivo para los temas inspirados en la vida y en las obras del inmortal compositor alemán”. A. Cirici Pellicer escribía (4): “El reciente concurso de escaparates wagnerianos ha constituido una fecha importante en la corta historia del arte escaparatista barcelonés. Este establecimiento ciudadano, que ha tenido la virtud de desplazar hacia el paseo señorial una ingente multitud de ciudadanos, otorgándole una animación desde años no vista, ha sido comentada por la prensa general desde el punto de vista del interés de la ciudad y de la atmósfera del festival, pero desde estas páginas creemos oportuno hablar de él en términos propios de una revista técnica de publicidad”. El conegut crític s’esplaia llargament en la seva facultat més desenvolupada: criticar. En ocasions el llenguatge fet servir és francament pobre: “A pesar de la repugnancia artística y cultural que sentimos hacia las soluciones de suntuosidad propias de una mentalidad de rastrero tendero de zoco, o de las aparatosas escenografías de feria o de tumba del Comendador, podríamos estar tentados a respetar estas realizaciones desde el punto de vista de su eficacia publicitaria... pero una minuciosa observación de este público nos permitió percatarnos que entre los contempladores de estas grandes atracciones dominaban los pobladores del cinturón más exterior de la ciudad, fácilmente reconocibles por su acento...” L’autor de l’article s’inclina per l’“abstracte”: “Radio Majestic presentó un interesante escaparate de tipo abstracto en el que la pequeña claudicación de una figurita wagneriana no empeñó el sabor de los elementos plásticos con intervención de espacios vacíos...”. La petita fotografia d’aquest aparador que apareix a la revista ens indueix a creure únicament que l’únic wagnerià que hi havia era la petita claudicació. El Sr. A. Cirici ens descriu excel·lentment un altre aparador que, reproduït, però també en dimensions molt petites, del qual no aconseguiríem percebre’n l’interès sense comptar amb les paraules del crític: “Más acentuado es el neoromanticismo de los excelentes escaparates de la Joyería Fuset, en la que los brillantes descansaban sobre notas musicales de terciopelo negro, y otras joyas se presentaban sobre unas concreciones de terciopelo verde muerto, a la manera de húmedo musgo, depositadas sobre hojas de árbol talladas en madera o sobre troncos de un bosque arrasado, junto los atributos metálicos de los personajes wagnerianos: el casco alado, el escudo, el yunque de la fragua de Mime, realizados en plata”. Hi hem d’afegir l’espasa que es distingeix perfectament a la fotografia. Al programa de la Walkíria del dia 1 de maig –és a dir, la clausura- la firma Magda va posar un anunci on podien veure’s amb un cert detall els seus dos aparadors wagnerians. L’aparador guanyador –Copa Gobernador Civil- va ser el de la casa Loewe, que representava la mort de Siegfried. Varen participar en el Concurs 32 establiments. També, i fora de concurs, hi va

haver qui es va afegir a la decoració dels aparadors: “Wagner, en una recoleta plaza”, el Diario de Barcelona del 29 d’abril de 1955 titulava així una petita notícia. “En las luces de las calles céntricas no se agota ni mucho menos el fervor wagneriano barcelonés. Al contrario, la vieja devoción parece alentar mayormente en ciertos y prestigiosos parajes de los barrios antiguos. Por ejemplo, en la encantadora plaza de San Justo, donde un culto librero, don Juan Marca, ha convertido su tienda en exposición monográfica dedicada al músico de Bayreuth. Libros, autógrafos, fotografías de cantantes, programas, reproducciones de decorados, páginas de viejos periódicos, dando cuenta de los estrenos de Wagner en nuestro Liceo... El conjunto añade a su interés intrínseco el valor del marco, rezumante de tradición y barcelonismo”. A la mort del Sr. Marca, el seu fill, que continua al front de la llibreria del seu pare, va tenir la gentilesa de vendre’m a un preu molt reduït alguns dels records wagnerians del seu pare, els quals guardo amb zel pel seu interès wagnerià i pel record del Sr. Marca, amb qui periòdicament mantenia converses de caràcter artístic. Tampoc no hem d’oblidar el prestigiós wagnerià Isidre Magriñà que va decorar l’aparador de la seva botiga del Portal de l’Àngel 1, amb nombrosa iconografia wagneriana de la seva col·lecció particular, a més d’altres objectes i records.

Resumint, tres concursos que van estimular el treball creatiu de pintors, esculptors i dissenyadors, però, després de molts anys d’estar-hi interessats, no hem aconseguit localitzar ni una sola de les obres que s’hi presentaren. Potser aquest comentari contribueixi a què algú ens en faci arribar informació.

Van fer-se altres activitats a Barcelona aleshores, com l’exposició “El Teatro Visto por los Pintores”, celebrada al Museu d’Art Escènic de l’Institut del Teatre, on únicament figurava un quadre sobre “El Ocaso de los dioses”, de Pere Clapera; un altre de “Tristán e Isolda”, d’Adrià Gual; i un tercer titulat “Las Walkirias”, de Mestres Cabanes. També es van organitzar conferències com les de Josep Maria Busquets, organitzades per Juventudes Musicales i dividides en cinc parts: “Wagner el músico”, “Wagner el poeta”, “Tristán”, “Parsifal” i “La Walkiria”. Es va aprofitar també per a reestrenar la pel·lícula “Parsifal”, de Daniel Magrané, realitzada el 1951. A més a més, en molts llocs la presència de Wagner era patent, especialment al carrer Pelai, pels seus grossos medallons amb el rostre del mestre.

Com es pot veure, a pesar del caràcter quasi telegràfic d’aquest article, es va tractar d’un

esdeveniment únic, que va aglutinar l'entusiasme de tota la ciutat: de comerciants, polítics, habitants en general, d'artistes, industrials... Per una vegada tothom va estar d'acord a Barcelona a treballar conjuntament per un mateix objectiu; i aquest objectiu era Wagner.

Com a catalans, com a barcelonins, podem sentir-nos orgullosos d'aquestes festes artístiques insuperables. La nostra ciutat es va dedicar de ple a aquesta manifestació artística de manera multitudinària i els néts de Wagner van quedar veritablement sorpresos per uns honors, gairebé de caps d'estat, que se'ls tributaren. Per una vegada el vincle d'unió de tots va ser l'art i va ser l'art de Richard Wagner.

Traduit del castellà per Joan Enric Torrent

NOTES:

1.-Els pintors o dibuixants que van presentar-hi obres van ser: Miguel Abril, Josep Bartra, Pere Batalla, Jaume Bernades, Francesc Bolis, Eusebi Bosch, Emili Bussot, Enric Camps, Jordi Castells, Josep Cerdans, Pere Clapera, Josep Cubells, Anselm Domènech, Will Faber, Francesc Feliu, Neus Francesch, Javier Fuentes, Tur García, Antoni Gelabert, Miguel González, Ricardo Gotarde, José M^a Kayreda, Pedro Marra, Josep Martí, Renata Mueller, Francisco Navarro, Luciano Navarro, Vicente Navarro, Jacint Oliver, Alfred Opisso, Kity Pagès, Maria Lluïsa Pelàez, Concepció Paris, Jaume Planas, Joan Ponsà, Josep Luís Porcar, Elisabeth von Rathlef, Ramon Ribas, Josep Roca, José Rodríguez, Juan Rubio, Josep Soler i Lluís Viñas. Pel que fa als esculptors, van ser: Joan Andreu Griera, Ramon Bas Gelabert, Emili Bussot, José Harris, Jaume Martrús Riera, Lluís Montañé Mollfulleda –vencedor del concurs, l'escultura del qual pot veure's al nostre llibre "Das Werk...-", Juan Sala Giralt, Ricard Sala Olivella, Maria Mercè Vilorbina i Roser Vives R. De Hinojosa.

2.-Els personatges pintats per Mestres van ser: Kundry, Brunilda, Venus, Logue, l'Holandès, Gurnemanz, Isolda, Tanhäuser, Elisabet, Siegmund, Walter, Lohengrin, Elsa, Wotan, Gutruna, Backmesser, Senta, Hagen, Parsifal, Hans Sachs, Amfortas, Tristany, Sigfried, Eva i Mime.

3.-Vegeu pel que fa a aquest tema, l'article de Xavier Nicolàs "Escaparates Wagnerianos", a la nostra revista "Wagneriana" (edició castellana), número 18, juliol-setembre de 1995, pàg. 8 i següents.

4.-Grafía Hispana, Revista Técnica de Artes Gráficas y Publicidad al Servicio del Impresor,
Any II, número 6, abril de 1955.